

"סיפור בתוך סיפור" ביצירת יאנוש קורצ'אק

מאת: מנחם רגב

בכמה וכמה מסיפוריו של קורצ'אק ניכרת מגמתו של הסופר ליצור קשר עם קוראיו. יש אפילו קטעים בסיפורים הנקראים כמין "תרגום" של טקסט, שסופר בע"פ, לטקסט כתוב. בין סיפוריו יש שניים, שבהם קורא המחבר לקוראיו לקחת חלק בהתפתחות הסיפורים - גישה אינטראקטיבית. אחד האמצעים שקורצ'אק נוקט בהם, הן בסיפוריו והן ברשימותיו בעיתוני הילדים שלו, הוא שילוב סיפורים שהם אפיזודות מחיי הכותב, כשהיה בגילם של קוראיו. בהמשך הדברים יובאו דוגמות להיבטים השונים בטכניקות השילוב בסיפורי קורצ'אק. זאת גם ההזדמנות להציג בפני הקורא את "הסיפורים הסמויים" בתוך יצירותיו (למשל, בספר **כאשר אשוב ואהיה קטן**), שיכולים גם לעמוד בפני עצמם ואולי ראוי שיקובצו פעם בספר נפרד.

א. כאילו עסופר בעל-פה

מעדויות שונות ידוע שקורצ'אק היה מספר - אומן שריתק את קהל שומעיו. ספרו על פעלו של לואי פסטר, "הנער העקשני" נקרא, לעתים, כמו היה תעתיק של הקלטת דברי המספר:

אין זאת אגדה, זאת היא אמת
אין זאת אגדה, זאת היא אמת על נער אחד עקשני.
הריני מתחיל כך.
היה בית עני.
עיירה קטנה ובית עני.
כאן נולד לואי.
אמו שלו היתה בתו של גנן. (ע' 5)

הדרך הגראפית המיוחדת, שבה נפתח הספר, יוצרת את הקצב המיוחד של סיפור בע"פ. העדרן של מילות קישור ומילות יחס מאפשר לקורא, בקול רם או בקריאה דמומה, "לכתוב" בעצמו את "תווי המוסיקה" של הטקסט. צורת הכתיבה הזו קיימת לכל אורך הסיפור. כגון:

נובמבר - קר. עצוב. יורד גשם, ושלג.
הולכים הנערים אל התחנה. אל הדואר.
ז"ל מנחם את לואי:
- אל תפחד יהיה טוב.
נפרדים. עולים. נוסעים.
נוסעים יום ולילה. רחוק יותר ויותר מן הבית. נוסעים יום שני ולילה שני.
לא נוח. צפוף. מחניק. קשה היה אז לנסוע.
הם בפריס.
סוף סוף הם כבר בפריס. (20-21)

האם אין אנו "שומעים" את קולו של המספר? הצורה הגראפית מעניקה לטקסט הפשוט איכות של שיר. רובו של הספר נדפס כמו פרוזה רגילה, אך האיכות הייחודית של משפטים שכאלו אין קשר ביניהם, נשמרת לכל אורך הסיפור:
"הוא נסע מכפר אל כפר. רושם. כאן המגפה התחילה מכבר. כאן כל תולעי-המשי גוועו. כאן הם רק חולים. פה קנו זרעים כאלה, ופה אחרים. פה כאלה הם עצי התות, פה כזאת האדמה וכאלה מים. כאן כך ניסו לרפא וכאן אחרת." (82)
ניכר איפוא, ש"פיוטיות" הטקסט אינה נובעת מהשינוי באווירת הסיפור, אלא היא מאפיינת את הדרך שבה משחזר הסופר, כביכול, את הסיפור בעל-פה.

ב. פנייה לקורא

דרך אחרת ליצירת קשר עם הקורא היא הפנייה הישירה. למשל: את הסיפור "בן מקשיב" קורצ'אק מסיים כך:
"אם יש בבית ספרכם נער כזה, אל תצחקו לו ואל תרגיזו אותו... ייתכן שהוא אינו חכם ביותר, אך יוכל להיות חביב וטוב, ולא יהא מפריע. ...איש טוב ולא חכם ביותר יוכל לעשות הרבה לטובת בני האדם, בה בשעה שאיש חכם אבל רע יש ויעשה בחייו הרבה עוול לבני אדם." (42)
את "התהילה" הוא מסיים במילים:
"היו אלה ילדים בעלי שאיפות נעלות, היו בעלי חלומות רמים ורצו להיות בעלי-שם נודעים לתהילה - תמיד משהו צומח מן השאיפות והחלומות. (152)
הסיימם הדידקטיים של שני הסיפורים באים "לנער" את הקוראים שהיו שקועים באווירת הסיפור ובעלילתו. המחבר אומר להם, כביכול, שהסיפור, אף

אם היה מרתק ומשעשע, לא היה סיפור לשמו. ואם הקורא לא קלט את המסר, או שלא הבין אותו כהלכה, הרי הוא נקרא לחשוב על מה שהתרחש בסיפור, ולהבין שלסיפור יש השלכות חברתיות חשובות. הסיומים האלה "מושכים" את הקורא לתוך הסיפור, ומכריחים אותו - לפני שיעבור לפעילות אחרת - לחזור ולחשוב על מה שקרא, והפעם בהנחייתו המסכמת של הסופר.

ג. סיפורי מסגרת ויסודות אינטראקטיביים

לאחר שעמדנו על שני יסודות שמאפיינים כמה מיצירותיו של קורצ'אק. נרחיב את הדיבור על שני יסודות נוספים בדרך כתיבתו. אין לדבר על כל היסודות הנזכרים במאמר זה בלי להדגיש שאי אפשר להפריד בין קורצ'אק המחנך וקורצ'אק הסופר. יתירה מזו: המחנך וסוכן הערכים הוא שמכוון ומדריך את הסופר שבקורצ'אק. אולם מכיוון שקורצ'אק היה לא רק מחנך גדול, אלא גם סופר מצויין - הרי שהערכים האומנותיים ביצירותיו לא נפלו קורבן לדחפים החינוכיים והדידקטיים. היכולת לספר סיפור לא נפגמת איפוא על ידי שילוב, פה ושם, של יסודות חוץ-ספרותיים.

ב"מילון מונחי הסיפורת" מגדיר יוסף אבן את סיפור המסגרת:

"זוהי יצירה העשויה שני מישורים, הנבדלים בדרך כלל גם מבחינת מעמדם בזמן וגם מבחינה מיבנית, כשאחד מהם בונה את המסגרת והאחר את הסיפור הפנימי. המסגרת מציגה על פי רוב את הסיטואציה שבה נכתבה היצירה, הושמעה בפני הבריות או נרשמה על ספר - היא הסיטואציה האפית. ואילו מה שסופר בה הוא הסיפור הפנימי."

במקום אחר בספר מסביר אבן מהי סיטואציה אפית:

"הסיטואציה האפית מתגלמת במכלול של פרטים חיצוניים, המלווים את שעת הסיפור, כגון המקום שבו התרחש, המחשבות והפעולות שליוו את המספר בשעת כך ועוד אירועים שונים, שאירעו בעת ובעונה אחת עם פעולת הכתיבה או הדיבור."

סיפורי מסגרת קלאסיים, הכוללים הרבה סיפורים פנימיים, הם "אלף לילה ולילה" וכן "דיקאמרון" של בוקאצ'ו. לענייננו נוסיף: חשוב לציין את היסוד העממי של הסיטואציה, שבה מודע המספר לקהל שומעיו, "המעודד" אותו לשזור שלשלת ארוכה של סיפורים הקשורים, בצורה זו או אחרת, למסגרת החוגרת אותם.

קורצ'אק כתב שלושה "סיפורי-מסגרת". הראשון הוא סיפור שלא נכתב מעולם, והוא אחד הסיפורים שסופרו על ידי קורצ'אק בעל-פה ונרשם מפיו ע"י אריה בוכנר:

הסיפור הראשון: האיש הרע

בכפר אחד חי בבדידות אדם, שמוחרם על ידי כל התושבים. הוא ידוע כאדם רע ומפחיד, אלא שאיש אינו יודע מדוע. ראש הכפר מגרש אותו ממסיבה של כל התושבים וסוטר לו שלוש פעמים. האיש מכה את ראש הכפר במקלו, והלה מת מן המכה. במשפט הנערך לו תומכים כל הדיינים, מלבד אחד, בגזר דין מוות. האחד, שלא הצביע, עושה מעשה מוזר: הוא מתחיל להפריח בועות סבון. בתוך כל בועה גדולה רואים הכל אפיזודות מחיי הנאשם בעבר:

* הוא מטפל במשוגע שכל הכפר רדף אותו.

* הוא מציל חתול שנזרק לנהר.

* הוא מטפל ביתומה מסכנה.

* הוא מביא אוכל לאלמנה חולה.

בחזרה למסגרת הסיפור: האיש יוצא זכאי, הוא מעתיק את ביתו לתוך הכפר וברבות הימים אף נבחר למשרת ראש הכפר. ארבעת הסיפורים הפנימיים, שבמרכז כל אחד מהם עומד גיבור הסיפור, משנים את גורלו ומעמדו של האיש. מה שמאפיין את הצורה הזאת, היא האפשרות התיאורטית להוסיף אפיזודות בעלות מסר דומה, ובלבד שיישמר הקשר למסגרת. במילים אחרות: במובן זה מבנה הסיפור הוא פתוח ומאפשר למאזין לספק אפיזודות נוספות מפרי דמיונו.

הסיפור השני: עשר קופסאות גפרורים

מלמד עני מחלק מתנות לתלמידיו: עשר קופסאות גפרורים. מה עשה כל אחד מהם בקופסה שקיבל? קורצ'אק מספר, בקיצור או באריכות, מה עלה בגורל הקופסאות, אלא שאינו מסיים ממש את האפיזודות השונות:

* דודיק נתן את הקופסה לאחותו.

* שייקה התגאה בקופסה שלו וגרם לריב.

* איציק רוצה לעשות עיסקה ולקבל מיעקוב סוכריה תמורת הקופסה.

* חיים החביא את הקופסה היקרה בארון.

וכך אנו שומעים גם מה עשו שאר הילדים בקופסותיהם. השיא הוא בסיפור האחרון שהוא ארוך ומפורט: שנים מהילדים "בונים", בעזרת הקופסאות, את היישוב היהודי בארץ ישראל והעלייה אליה (פרדס, אונייה וכו').

שתי נקודות חשובות מייחדות את סיפור-המסגרת הזה:

1) פניות לקוראים להמשיך את הסיפורים כפי שייראה להם: "אבל אני ממחר, ואם אתה רוצה, חשוב בעצמך מה עשתה רותי הקטנה בקופסה שקיבלה ומה היה הלאה." ובמקום אחר: "לא אספר כיצד נגמר הדבר, כי אברהם, דודיק, שייקה ואיציק - אלה רק ארבע קופסאות. תחשוב בעצמך איך היה הדבר ואני אספר על חיים." את הסיפור הוא מסיים: "ותנסו לכתוב. כל אחד מכם, בשעות הפנאי, יחשוב משהו חדש ונוסף ואפשר, כי באמת יעלה בידכם הדבר."

2) בניגוד לקונבנציה של סיפור-מסגרת הסופר אינו מחזיר אותנו אל מסגרת הסיפור. בסיום הוא "מפקיד" את המשך הסיפור בידי הקורא. המסגרת החיצונית (המלמד שהעניק את הקופסאות) מחווירה לעומת האפשרויות היצירתיות הנפתחות הן לפני הילדים שבסיפור והן לפני הקוראים אותו. מעשהו של המלמד הופך לעילת האפיזודות השונות. היצירתיות המקווה של הקוראים עשויה לבנות מסגרת חדשה. המשך ליצירתיות שבסיפורים הפנימיים. הקורא נקרא במפורש לא להיות קורא פסיבי אלא אינטראקטיבי.

הסיפור השלישי: כך אני מהרהר

הנער היהודי, גיבור הסיפור, חולק איתנו את דאגותיו לגבי גורל העם היהודי לאחר עליית היטלר לשלטון (הסיפור נכתב, כנראה, במחצית השנייה של שנות השלושים) וגורל היישוב היהודי בא"י לנוכח התקפות הערבים. את הבעיות הוא "פותר" בעזרת מבצעים דמיוניים. וכך נפתחת מסגרת הסיפור:

אינני ישן בלילה וכך אני מהרהר. כך אני מהרהר, כאילו הייתי מחבר מעשייה. אינני מחבר מעשייה, כי אם סיפור הרפתקאות. הרפתקאות שונות. ביום אני יודע שלא כך היה, אבל בלילה אני חושב שזוהי אמת. ביום יודע אני שהנני נער פשוט בין תלמידי בית-הספר, אבל בלילה אני מרגיש בעליל שכך הוא, שכך יכול להיות.

בהבדל משני הסיפורים הקודמים מכין אותנו המספר לקראת הסיפורים הפנימיים וטיבם: הוא מעמיד את הקורא הצעיר על בעיית הגבול שבין דמיון ומציאות. בדרך העמדת הדברים כאן, ובסיפור כולו, ניתנת לגיטימציה לשת

הגישות. ואולי זו דרכה של האומנות ב"פתרון בעיות", שמסייעת בהתמודדות עם מציאויות קשות?

בסוף הסיפור חוזר המספר אל המציאות: הוא כותב לדודנו שבארץ ישראל, ומבקש תשובות על כמה שאלות ביחס לערבים, אך אינו זוכה לתשובה.

שבעת הסיפורים הפנימיים עוסקים ב"פתרון" בעיות העלייה לארץ בתקופת המנדט הבריטי; וב"פתרון" הסכסוך הערבי-היהודי:

* הנער המספר טס לאנגליה. המלך מרשה לו לעלות לארץ.

* שוב טיסה, הפעם ישר לארץ. הוא מציל את המטוס משריפה ובזכות מעשהו, מתירים לו האנגלים להישאר בארץ.

* הוא נלחם בערבים. הוא מקריב את עצמו: זורק רימון, הורג את כל מנהיגי הערבים שהוא נלחם בהם, ובעצמו נהרג.

* לא נתנו לו רימון, אלא הוא לקח אותו ללא רשות, ועשה את מעשה הגבורה הנזכר בגירסה הקודמת.

הבאנו רק קצת מן ה"מיבצעים" השונים. מעניינות במיוחד הן ההערות המקדימות את הגירסות השונות. כגון: "אני לא בדיתי את כל זה בבת-אחת... ואני משנה, מפני שאי אפשר לדעת הכל בבת-אחת". או: "ועוד דברים שונים אני מוסיף ומשנה". ובמקום אחר: "אחר כך בדיתי מליבי אחרת." לקראת סיום הסיפור הוא מסכם, למען הקורא, את גישתו היצירתית וקשייה: "אני כתבתי כאן מעט, אבל חשבתי הרבה. נקל לחבר מעשיות, אך קשה לחשוב על הרפתקאות, כי צריך הרבה לדעת."

דומני, שכאן הוא עומד על ההבחנה בין סיפור דמיוני לחלוטין, ובין הפלגה דמיונית המוגבלת על ידי מציאות מסויימת.

בן מקשיב

אני חוזר אל סיפור שדיברתי עליו בראשית הדברים, אלא שהפעם ידובר במבנה הסיפור. שהוא סיפור מסגרת שבמרכזו מוטיב המוכר לנו מ"סיפורי חלם". גיבור הסיפור הוא הילד יצחק, ילד חביב אך לא חכם ביותר. אין לו מזל, אומר לנו המספר בפתיחת הסיפור: "אבל הבריות אינם יודעים לעמוד על טיבו ולהעריך אותו כראוי." צרותיו של יצחק בכיתה נובעות מכך, שהוא תמיד מפגר בצעד אחד אחרי עצותיה הטובות של אימו, ומשום כך צוחקים לו ואף מענישים אותו. בתוך המסגרת משולבות אפיזודות שונות שעליהן הוא מספר לאמו האוהבת והדואגת:

* צחק כשהמורה התעטש.

* המורה מעד בכיתה ויצחק אמר לו "לבריאות".

* מישהו שבר את זגוגית החלון, יצחק, שלא עשה זאת, הודה במעשה.

* המורה סיפר על המבול, ויצחק: "אני לא עשיתי את הדבר הזה".

ועוד אפיזודות כגון אלה. בסוף הסיפור חוזר קורצ'אק אל המסגרת בפנייה אל הקורא, כפי שצויין לעיל. מה שמייחד את החזרה הזאת, הוא שהסיפור העממי והמבדר הזה הופך לסיפור שיש בו לקח מוסרי כללי.

ד. סיפורים עשולים

כסופר-מספר משלב קורצ'אק סיפורים ואפיזודות (יש מהם שנראים כסיפורי-זיכרון), בספריו ובמאמריו. זהו מספר שהקשר עם קוראיו-שומעיו חשוב לו מאוד. חלק מן הסיפורים הם איורים למסרים שהוא רוצה להעביר ולשבר את אוזניהם של קוראיו. להלן יצינו כמה מהם ללא הערות. כאמור, הם יכולים לעמוד בפני עצמם. במקום שהדבר לא צויין, שמות הסיפורים ניתנו על ידי.

"כאשר אשוב ואהיה קטן":

- ילד שהוכה והושפל בכיתה.

- הילד החולמני.

- ידידי-ילדות.

- מחליקיים תמורת קלמר.

- אבא שיכור.

- לטק (שם שנתן ק') - סיפור ארוך על ילד שמנסה לאמץ כלב.

"ילדות של כבוד":

- סיפורו של הילד ויקטור בן החמש על מותו של כלב.

- סיפורה של סטאפה בת התשע על קבורת ציפור.

- מעשייה בשביל הצעירה ביותר. (שם שנתן ק')

- משוך, בחור!

"דת הילד":

- על הדרורים. (שם שנתן ק')
- לואי פאסטר. (שם שנתן ק')
- הצלקת. (שם שנתן ק')

"בקייטנה":

- אגדה על מלך רע - מפי הילד אהרון.

"קאיטוש המכשף": (בתרגום הישן: "יותם הקסם")

- השעון המזהיר מאסון.
- הגנבים שהרעילו את הכלב.
- הסיפור המצחיק על הרופא.
- הסיפור על העכברושים.

"ילד הטרקלין":

- סיפורו של פודל.
- אהבת נעורים לאנליקה.

"מקורות חדשים מהגיטו": (שמות הקטעים במדור זה ניתנו ע"י ק')

- את מי אמא אוהבת?
- נר חנוכה.
- ההגינות אינה מתפלספת.
- ידידי הטוב.

הסיפורים האלה, המשולבים בתוך יצירותיו של קורצ'אק, ראויים לדיון מיוחד. הם מוסיפים מימדים להבנתנו את דרכו של קורצ'אק כסופר, שהסיפור היה בשבילו מטרה ואמצעי כאחת.

הערות

לקריאה נוספת:

* מנחם רגב, כך אני מספר - דרכו של קורצ'אק בסיפור הקצר (בתוך: "עיונים

במורשתו של קורצ'אק", מס' 2, ע' 101-114)

* מנחם רגב, האם כדאי לשוב ולהיות קטן? (בתוך: "שדמות", קי"ח-קי"ט, ע' 14-7)

* יוסף אבן, מילון מונחי הסיפורת, ירושלים, תשל"ח

- המקורות לסיפורי קורצ'אק הנזכרים במאמר:

* הנער העקשני, ירושלים, 1978.

* האיש הרע, בתוך: "האנשים הם טובים", ת"א, תשט"ז, ע' 14-28.

* בן מקשיב, התהילה, עשר קופסאות גפרורים, כך אני מהרהר, בתוך: "סיפורים לילדים", ת"א, 1966.

* בתוך "כאשר אשוב ואהיה קטן" ת"א, 1974: ילד שהוכה והושפל בכיתה (ע' 36-38), הילד החולמני (50-52), ידידי ילדות (103-105), מחליקים תמורת קלמר (108), אבא שיכור (108-110), לטק (128-149).

* בתוך "ילדות של כבוד", ת"א, 1976: סיפורו של הילד ויקטור על מותו של כלב (343), סיפורה של סטאפה על קבורת ציפור (343-344), מעשיה בשביל הצעירה ביותר (383-389), משוך, בחור! (419)

* בתוך "דת הילד", ת"א, 1978: על הדרורים (335-337), לואי פאסטר (339-343), הצלקת, (344-346)

* הסיפור הצלקת נדפס, בלווית הערות דידקטיות, גם ב: "להבין את הילד, להבין את המבוגר - מבחר מתוך סיפוריו וכתביו של יאנוש קורצ'אק" - חוברת הדרכה, בחר, כתב וערך מנחם רגב, ירושלים, 1992

* בתוך "בקיטנה", ת"א, 1972: אגדה על מלך רע - מפי הילד אהרון (54-59)

* בתוך "קאיטוש המכשף", ת"א, 1987: השעון המזהיר מאסון (31-32), הגנבים שהרעילו את הכלב (32), הסיפור המצחיק על הרופא (33), הסיפור על העכברושים (33-34).

* בתוך: "ילד הטרקלין", ת"א, 1973: סיפורו של פודל (5-7), אהבת נעורים לאנליקה (48-50).

* בתוך "עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק", מס' 4: את מי אמא אוהבת? נר חנוכה, ההגינות אינה מתפלספת, ידידי הטוב.